

predanje o lapotu

bojan jovanović

Živo narodno kazivanje o realnom, stvarnom i mogućem sadržaju, prenošenom iz davna s kolena na koleno, ne ostavlja previše mogućnosti slušaocu za upitnost i osporavanje. Verovanje u realnost ispričanog je jedna od bitnih komponenti ovakvog pripovedanja. Težnja da se ispriča i usmeno prenesu određeni životni sadržaj valja sagledati i u kontekstu potrebe za zanimljivošću i sugestivnošću kazivanja koja i usmerava osnovni narativni tok realno mogućeg ka neobičnom, nesvakidašnjem i nemogućem. U tom smislu bi se moglo reći da usmeno prenošene priče o nekoj ili nečemu žive zahvaljujući pre svega promenama usaglašenim sa potrebama naratora i slušaoca. Zrno realnosti u ovim pripovedanjima, kao sećanje na davne događaje i ljude, najčešće je skriveno ispod sjajne biserne gledi stvorenog predanja. Izmišljene priče o vilama, vešticama i vukodlacima, oblikovane prema zakonima proznog usmenog pripovedanja, pripadaju kategoriji narodne književnosti, ali one predstavljaju i dokument i građu o običajima i verovanjima transponovanim u nove forme. Elementi verovanja i faktografije javljaju se, dakle, kao činovi razlike predanja od uobičajene kategorije narodne pripovetke.

Među sadržinski vrlo različitim narodnim predanjima postoji i kazivanje o ubijanju starih ljudi. U okviru naše tradicije ovo predanje se javlja pod imenom lapot. Na osnovu brojnih verzija i moguće je uočiti i izvesne opšte karakteristike ovog predanja. Ono obično počinje izlaganjem motivacionog jezgra: u davna vremena postojali su ljudi koji nisu hteli da umru. Duga i neprirodna starost određivala je njihovu paradoksalnu egzistenciju, između života i smrti. Ovakvo stanje motivisalo je mlade da činom ubistva oslobode, u stvari, stare ljude ovih muka. Sinovi su ritualno ubijali stare stavlajući im pogaču na glavu i preko nje udarali nekim predmetom. Predanje se završava uvidom u mudrost staraca kao razlogom za prekidanje sa ovom praksom.

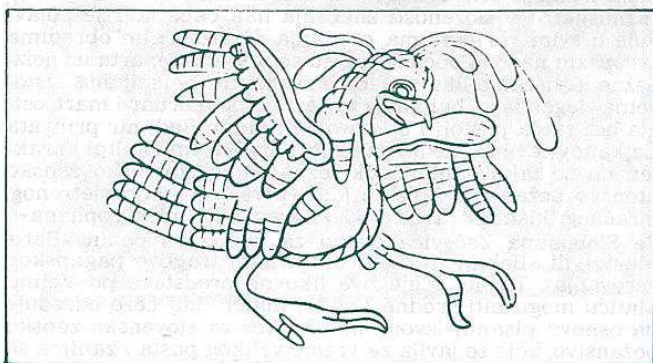
Na osnovu izloženog narativnog modela ovog predanja postavlja se pitanje o realnosti njegovog sadržaja, odnosno pitanje o tome da li je lapot ritualni čin ili folklorna tvorevina. Većina istraživača smatra da je lapot ritual koji se stvarno vršen u mnogim tradicijama, da su recidivi ove prakse prepoznatljivi u recentnim običajima vezanim za odnos prema starim licima i da zato ovaj običaj treba i sagledati upravo u toj ravni naše tradicijske kulture. Međutim, pokušaj objašnjenja i tumačenja predanja nekadašnjim običajem znači primenu onog tipa izvođenja analognog onom koji je primenjivan i u tumačenju nastanka mita: prevashodno kao mimezu nekadašnjeg obreda. Novije tumačenje mita temelji se, između ostalog, i na kritici naturalističke teorije koja je upravo isticala to da su predmet mitoloških sadržaja bile određene prirodne pojave koje su se nastojale protumačiti u ravni mitskog mišljenja. Prema Levi-Strosu, ove pojave, kao i obredna praksa, predstavljaju upravo ono pomoću čega mitovi nastoje da objasne realnost ne prirodnog, već prevashodno logičkog rada. Dosadašnja tumačenja predanja o lapotu u nas pretpostavljaju kao neospornu, upravo u kontekstu istraživanja mita, prevazidenu tezu, jer ovo predanje nastoje uvek dovesti u vezu sa nekadašnjim hipotetičkim običajem. Izvesnu nesigurnost u pristupu ovom problemu izražavaju i udžbenički pokušaji klasifikacije lapota, u grupu društvenih običaja ili u društvena pravila. Mada se u zaključku iznosi i skepsa u njegovo postojanje, ne osporava se mogućnost njegovog praktikovanja u davna vremena. Budući da je nekritičko prihvatanje stava o hipotetičkom običaju ubijanje staraca prisutno i u najnovijim naučnim delima postavlja se pitanje verodostojnosti podataka preučetih iz narodnog predanja. Naime, sasvim je izvesno da za hipotetički običaj lapota ne postoji do sada nijedan relevantan materijalni dokaz koji bi osnovanom učinio pretpostavku o njegovoj praksi i bližoj i daljoj kulturnoj tradiciji Srba. Ne ulazeći ovom prilikom u osporavanje mogućnosti postojanja ovog običaja u antici, odnosno preispitivanja postojećih zapisa o njemu, možemo konstatovati odsustvo ovakvih dokumenata vezanih za našu tradiciju, odnosno posum-

njati u mogućnost da su Srbi kao etnička zajednica uopšte i praktikovali ritualno ubijanje staraca. Na primeru lepota mogu se uočiti sve posledice radijacije jedne etnološke fatamorgane kojoj su se izlagali tumači ovog predanja. U tom smislu se na osnovu predanja ne može govoriti o običaju kao izvesnoj kulturnoj činjenici, bez rizika fiktivne konstrukcije nečeg kulturno-istorijskog nepostojećeg u određenoj tradiciji. Zato i ubijanje lapota u društvena pravila nastaje kao rezultat projekcije današnji shvatanja o ovoj vrsti običaja u davna vremena. Opravdana sumnja u realno postojanje ovog običaja inspiriše drugačiji pristup sadržaju ovog predanja čiji bi tek potonji rezultati stvorili uslove i za njegovo odgovarajuće razumevanje i pravilno određenje.

Postojeći zapisi predanja o lapotu pripadaj folklornoj građi koja u svom sadržaju ispoljava karakteristična sinkretistička obeležja. Usmena predanja o lapotu za koja se pouzdano može konstatovati da su bila živa u vreme kada lapota kao običaja sigurno nije bilo, odražavaju, zapravo bitnu folklornu crtu na koju je u jednom svom radu ukazao i Vladimir Prop. Novi oblici društvenog života koje donosi istorijski razvoj i opšti društveni progres, mada prodiru i u folklor, ne osvajaju u potpunosti oblike dotadašnje kulture, jer, kako ističe ruski naučnik, staro ne umire odmah već nastavlja da živi uporedo sa novim, stvarajući ponekad sasvim nove kulturne oblike sinkretističkog karaktera. Na sinkretizam kao na jednu od najkarakterističnijih crta srpske narodne religije vrlo je argumentovano ukazao Veselin Čajkanović u svom neobjavljenom delu „Stara srpska religija i mitologija.“ pa bi se ova odrednica mogla odnositi i na sadržaj predanja o ubijanju staraca u Srba. Činjenica održavanja i prenošenja ovog predanja u vrlo živoj i intenzivnoj formi tokom poslednjih vekova, podstiče iluziju događajnog eha što je u potonjim tumačenjima izraženo konstrukcijom navodnog običaja o ubijanju staraca. Živa narodna predanja očuvana u mnogim našim krajevima govore o izraženom verovanju u nekadašnje obavljanje ove vrste običajne prakse.

Međutim, ukoliko pažljivije pogledamo sadržaj navedenog predanja, možemo zapaziti njegov karakteristični početak i kraj. Sam motiv ubijanja staraca nastoji se opravdati mitskom kategorijom besmrtnih ljudi čiji je produženi životni vek postao negacija ljudski normalnog i uobičajenog trajanja. Zato se i eventualna krivica za izvršeni postupak nastoji supstituisati i preneti sa izvršioca ovog čina na pogaču stavljenom na starčevu glavu. (Parafrazu ovog postupka nalazimo i u poznatim rečima dželata prilikom navlačenja rukavice pre egzekucije.) Magijsko prenošenje krivice samo podvlači nužnost distanciranja od svega što bi moglo ugroziti postojeće predstave o ljudskom svetu. Situiran u jedinstveno vreme mitske realnosti, sadržaj ovog predanja i započinje poznatom formulom „bio jednom jedan...“ koja nam omogućuje prenošenje u jedan potpuno drugačiji svet od uobičajene profane stvarnosti. To davno vreme je, u stvari, svet bajke čija duhovna blizina stvara u slušaocu potrebnu sugestivnost. Izrazita moralistička poenta i srećni završetak daje priči o ubijanju staraca dimenziju bajke u kojoj do posebnog izražaja dolazi uloga starca. Naime, sin koji se saza-lio na oca i pošteo ga ubistva, zahvaljujući upravo starčevom savetu postaje dobitnik. Kada je saopštio kako je pobedio, ljudi uviđaju mudrost staraca i odlučuju da ih više ne ubijaju. Budući da je starac opisan kao mudrac čiji pametni saveti omogućuju uspeh, njegova identičnost sa likovima iz bajki ukazuje na delotvornost arhetipa duha koji u liku starca transponuje sadržaj tragičkog mita u kulturnu bajku. Međutim, za razliku od bajke koja prikazuje čoveka u njegovoj izolovanosti, ali sa sposobnošću uspostavljanja veza i dobijanja pomoći od nepoznatih sila, predanje, prema Maksu Litiju, prikazuje čoveka povezanog sa zajednicom, ali koji se u presudnoj situaciji osamljuje i doživljava poraz u borbi protiv nesamerljivih sila. Ukoliko je, dakle, za formu predanja bitan tragični završetak priče u sadržaju narodnog kazivanja o ubijanju staraca, možemo konstatovati dijametralno drugačiji završetak koji otvara pitanje o samom karakteru ovog usmenog sadržaja. Prema središnjem delu sadržaja kao i načinu kako počinje i kako završava, usmeno kazivanje o lapotu izražava bitne sinkretističke crte spoja narodne priče, bajke i mitskog predanja. Nastajući u određenim društvenim i kulturnim uslovima, priča o ubijanju staraca je izrasla u živu folklornu tvorevinu koja je dobijala i određene socijalne funkcije. Ističući društvenu funkciju priče o jednoj socijalnoj zajednici kao njenu osnovnu vrednost, Bronislav Malinovski je glavni motiv njenog održavanja u usmenoj tradiciji sagledao u kontekstu relevantancije njenog sadržaja za jednu društvenu sredinu. Veza duhovnih tvorevina tradicijske kulture sa njihovim društvenim kon-

tekstom različita je i zavisna upravo od njihovih žanrovskih karakteristika. »Dok je u čistoj zabavnoj priči, ističe Malinovski, socijalni kontekst uzak, legenda ulazi mnogo dublje u plemenski život zajednice a mit vrši najvažniju funkciju.«¹ Budući da se kazivanje o ubijanju staraca ne može u potpunosti žanrovski precizirati njegovu socijalnu i psihološku funkciju je i teže definisati. U tom smislu se može uočiti karakterističan proces žanrovskog preoblikovanja u kome dominantna bajkolikost ukazuje na način transpozicije jednog arhajskog sadržaja u duševno zbivanje. U kazivanju o lapotu možemo, dakle, konstatovati približavanje uobičajene forme predanja bajci kao načinu preinačavanja stvarnosti. Naime, tek u bajci je mogla da dode do izražaja potreba za slobodnijim preoblikovanjem pripovedanja u kome će ono čudesno postati samo po sebi razumljivo. Iskazivajući u ovom preoblikovanju i dalje potrebu za razjašnjenjem porekla i nastanka lapota, predanje je dobilo i elemente neobičnog i čudesnog koji su prevazilazili primarni sadržaj. U tom smislu se nasuprot isticanju motiva za ukidanjem hipotetičkog ritualnog događaja ubijanja staraca, do izražaja došli motivi o nužnosti njegovog trajanja u ravni doživljaja. Postajući sastavni deo naše psihe, predanje o lapotu govori i o tome koliko je zapravo njegov sadržaj udaljen od realnog životnog iskustva. Transponovano u bajkoliku formu, predanje je prestalo da bude ono što mnogi smatraju da je zaista bilo. Međutim, u ovoj formi sadržaj ubijanja staraca je sačuvala dimenziju sugestivnog doživljajnog prizora koji poseduje moć neposrednog saznanja, izraženog u načinu prihvatljivog razrešenja latentnog konflikta između pripadnika različitih starih generacija. Preoblikovanje dotadašnjih folklornih sadržaja i formiranje nove sinkretističke celine bajkolikog narodnog predanja iz čije se perspektive i karakter pomenu-tih konflikta artikuliše i razrešava na jedan sasvim drugačiji način. Kako je, prema Jakobsonu, jedna od bitnijih karakteristika folklor izražena u njegovoj tesnoj povezanosti sa vladajućim kriterijumima, odnosno preventivnom cenzurom određene zajednice, jer se samo sa stanovišta funkcionalnosti za datu zajednicu prihvataju izvesne folklorne činjenice i održavaju pojedini njegovi oblici, predanje o lapotu nedvosmisleno ističe neprihvatljivost ubijanja staraca. Bajkolika idealizacija je zato u najneposrednijoj funkciji negiranja mogućnosti ocebustva kao čina potpuno neprihvatljivog u okviru važećih etičkih načela patrijarhalnog društva.

1. Rečnik sprskohrvatskog književnog jezika, Novi Sad, 1971, pod: predanje; M. Bošković – Stulli, Usmena književnost, Zagreb, 1978, 25; Rečnik književnih termina, Beograd, 1986, pod: predanje, 594 – 595.
2. V. Radovanović, Narodna predanja o ubijanju starih ljudi, Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. VII – VIII, Skoplje, 1930; S. Trojanović, Lapot i prokletije u Srba, Iskra, 1898; J. Dokić, Kroz naselja Severoistočne Srbije, Banata i susednih krajeva, istorijsko etnografska zapažanja, Beograd, 1934; M.S. Filipović, Različita etnološka grada iz Rame, Bilten za proučavanje folkloru, Sarajevu, II, Sarajevo, 1953; Isti: Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini, Srpski etnografski zbornik, knj. LIV, Beograd, 1939; Isti: Donji Birač, Glasnik Etnografskog muzeja, knj. XV, Beograd, 1940; M.S. Filipović i P. Tomić, Gornja Pećinja, Srpski etnografski zbornik, knj. LXVIII, Beograd, 1955.
3. V. Čajkanović, Mit i Religija u Srba, Beograd, 1973; 114 – 120; B. Drobnjaković, Etnologija naroda Jugoslavije, Beograd, 1960, 130 – 133.
4. K. Levi – Stros, Divlja misao, Beograd, 1960, 130.
5. D. Drobnjaković, Ibid.
6. P. Vlahović, Običaji, verovanja i praznovjerice naroda Jugoslavije, Beograd, 1972, 16 – 18.
7. V. Smiljanić, Psihologija starenja, Beograd, 1979, 148.
8. V. Čajkanović, Ibid; S. Trojanović, Ibid.
9. V. Ja. Prop, Folklor i Stvarnost, Moskva, 1976, 258.
10. V. Čajkanović, Stara srpska religija i mitologija, neobjavljen rukopis, Arhiv SANU.
11. K.G. Jung, Fenomenologija duha u bajkama, u knjizi: Arhetipovi i kolektivno nesvesno, Prinстон, 1977.
12. M. Liti, Proučavanje bajki, Savremenik, br. 7 – 8, Beograd, 1986; 30; M. Bošković – Stulli, Usmena književnost, 25.
13. B. Malinovski, Magija, nauka i religija, Beograd, 1971, 105.
14. Ibid, 106.
15. R. Jakobson, Folklor kao poseban oblik stvaralaštva, Izraz, 5, 1978, 610.

usmeno predanje između verovanja i umetnosti reči (»blagovijest pripovijest«)

snežana samardžija

Mišljenja proučavalaca folkloru najviše su se razilazila u pitanjima usmenih predanja, počev od termina koji će ih odrediti, preko klasifikacije, do dileme treba li im uopšte pristupiti s književnoteorijskim merilima. Činjenica da su ih i braća Grim i Vuk Stefanović Karadžić izdvojili iz korpusa narodnih pripovedaka, ne isključuje predanja iz usmene proze, već, protiv, naglašava osobnosti ovih jednostavnih oblika.

Predanja se najšire mogu odrediti kao »hibridna forma s umetničkim i životnim funkcijama«, koja se javlja »u tri osnovna načina iskazivanja (kratko saopćenje, memorat, fabulat)«. Kompozicijski i stilski najčešće su jednostavna kratka, jednoepizodična, izložena uz emocionalnu angažovanost pri objašnjavanju porekla stvari, istorijskih reminiscencija ili tajanstveno-numinoznog. Osnovna odlika predanja je verovanje u istinitost kazivanja ili doživljaja i »tendencija razjašnjavanja uvek pomoću usvojenih motivskih shema u narodnom verovanju i tradiciji«. U neprekidnom odnosu sa ostalim usmenim vrstama predanja mogu biti izuzetno aktivni elementi pripovedanja, koji se uklapaju u strukturu bajke, epske ili lirske pesme ili u formulaciju poslovice i zagonetke, kao tradicijski kod koji nosi odgovarajuću informaciju i poruku (vila, vetšica, zmaj, krilati konj). S druge strane, predanja ukazuju na različite obredne i kultne radnje, ali se ta relacija ne može uvek pratiti jasno i pouzdano. To su upravo odnosi koji pokazuju polisemiju folklornog teksta, ne moraju se isključivo razmatrati kao posledica geneze usmenih vrsta, već kao proces međusobnog označavanja rituala, mita i narativa.

Kompleksnost predanja kao kategorije narodne proze može se pokazati analizom jednog teksta i njegovih varijanta, uprkos nedovoljnosti takvog postupka za rasvetljavanje čitavog sistema. Mogućnost izlaganja određenog sižea na nekoliko jezika – od govornog izraza do priče o životu i od samostalno obrađenog predanja do segmenta iskorišćenog i uslovljenog strukturom bajke, ukazuje na složene procese povezivanja i načine trajanja ne samo usmenih umetničkih oblika, već i čitavog kompleksa verovanja.

Upravo je to slučaj sa jednostavnim sižeoem o babi i jarićima okamenjenim u planini, koji je sačuva u varijantama sa različitim terena iz različitih vremenskih perioda, od različitih zapisivača i u dva oblika od istog zapisivača. Po mnogim arhaičnim elementima upućuje na signifikativni odnos »sa neakvim kompleksom mitova i rituala koji takođe imaju svoj smisao«, ali pokazuje i kako se značenja tokom vremena gube ili zamenjuju, te kojim se sve elementima može uticati na izmenu žanra, a koji se segmenti sa novim funkcijama mogu koristiti u procesu pripovedanja.

Ovaj internacionalni motiv [AaTh388C] veoma veoma je rasprostranjen na našem terenu i u najvećem broju obrade predstavlja samostalno izložen drugi segment navedene varijante iz Arne-Tomsonovog indeksa. Vuk je priču o okamenjenoj babi iskoristio kao ilustraciju leksičkog fonda, pri potpunijem objašnjavanju govornih i frazeoloških konstrukcija i u tumačenju »običaja o različnijem praznicima«. U njegovim zapisima predanje je vezano samo za određeni vremenski period (početak marta, Blagovesti), dok se u kasnijim zapisima lokalizacija proširuje i na teren – neposrednu oko-